

Рецензії

[Рец.]: Постернак В. Исмаил Гечиди : Монографія / Валерий Постернак. – Харьков, 2015. – 208 с.

“Будь-якій науці потрібна віра у
внутрішню гармонію Світу”
Альберт Ейнштейн

Про *рецензію* (як особливий напрямок наукової літератури) в історії і археології Північно-Західного Причорномор'я протягом останніх 20-15 років можна сказати, що “пацієнт швидше мертвий, ніж живий”. З незначної кількості творів цього жанру, які побачили світ протягом означеного часу, більшість є або замовними панегириками, або можуть вважатися рецензіями з великою натяжкою. Не вдаючись до занадто глибокого аналізу, зауважу: причини цьому полягають як в тому, що більша частина сучасних науковців ніколи не писали рецензії і писати їх не вміють, так і в малому обсязі нових монографій, що заслуговують на критику. Не секрет, що часто-густо головним критерієм рішення, рецензувати чи ні ту чи іншу книгу, є наявність або відсутність в ній посилань на роботи потенційного критика. Так от, однією з праць названої категорії виявилась монографія випусника Ізмаїльського державного гуманітарного університету, директора Ізмаїльського Меморіального парку-музею Валерія Постернака. Одразу ж зауважу, що в ній відсутні посилання на мої праці, і на момент написання цих рядків я жодного разу не бачив її автора.

Отже, перед нами книга “Ісмаїл Гечиді”¹, назва якої є незрозумілою для більшості професійних істориків, не кажучи про звичайних читачів. Вже в процесі видання на її обкладинку було винесено цілком доречне уточнення “Історія Ізмаїла та його земель в XVI – на початку XIX ст.”, яке в офіційній назві, на жаль, відсутнє (с. 2, 208). Структура книги наступна: “Умовні позначки”; “Слово до читача” (Передмова); Глава 1. “Джерела та історіографічний огляд”; Глава 2. “Переправа та поселення Ісмаїл (XVI ст.)”; Глава 3. “Ісмаїл Гечиді: територія та управління”; Глава 4. “Місто-фортеця Ісмаїл – адміністративний центр каділика Ісмаїл Гечиді”, який складається з п'яти частин: 1. “Просторовий опис, населення і фортифікація”; 2. “Економічні процеси”; 3. “Переправа і мензілхане [пошта] у XVI – XVIII ст.”; 4. “Військово-політична історія”; 5. “Релігійні процеси”. Потім розміщені: “Висновки”; “Словарь понять”; “Список джерел та літератури”; “Додатки”.

Не важко помітити, що у структурі книги є певні недоречності. Так, перший підрозділ “Умовні позначки” насправді є списком скорочень до переліку літератури і мав би перебувати на відповідному місці. Останній підрозділ, що складається з 8 копій планів фортеці і міста, а також одного графічного малюнку, краще було би назвати “Ілюстрації”.

Оцінюючи першу главу, підкреслюю, що письмові джерела описані в ній доволі повно, причому вперше у вітчизняній історіографії серед них наявна така значна кількість османських джерел, опублікованих переважно за кордоном (у Румунії, Туреччині та Молдові). Доволі непагано представлені і молдовські і російські документи, однак сказане повною мірою не стосується карт і планів 1770-х – початку 1800-х років (с.197-198). Частина з них, з зображеннями як Ізмаїлу, так і його околиць, дороги до Тульчі (що була невід'ємною частиною переправи), а також прилеглої заплавної ділянки дельти Дунаю опубліковані (зокрема й автором рецензії) [1; 2], а також присутні в інтернеті.

Ситуація з історіографією не така благополучна. Так, з неї майже повністю випала чимала археологічна література: вибірково згадані роботи А.Добролюбського та С.Паламарчук (Гумашьян), не названі публікації та звіти про польові дослідження В.С. та В.В. Бейлекчі, автора цих стрічок та інших дослідників (О.Росохацького, Г.Сапожникової, Г.Богуславського та ін.). Цей факт дещо дивує, оскільки більша частина археологічних матеріалів, знайдених в Ізмаїльській фортеці протягом останньої чверті століття, датується саме тим періодом, який розглядається у книзі. Однак В.Постернак не використовував їх і тоді, коли це було цілком доречно. Можливо, для того, щоби таке питання не виникало в принципі, автору треба було б одразу заявити, що його монографія базується виключно на писемних джерелах.

Характеризуючи главу 2, зауважу, що, на мій погляд, це найбільш вдала частина книги, в якій зібраний, наведений та проаналізований значний корпус писемних джерел з історії Ізмаїлу та навколишніх земель, датованих переважно XVI ст. Автор довів, що поселення на місці майбутньої фортеці Ісмаїл було по'язане з переправою через р.Дунай, але, на жаль, не пояснив читачам, що тут традиційно, принаймні з часів

¹ Дослівно з тюрк. – Ізмаїльська переправа.

Римської імперії уснували дві переправи – через Килийське гирло в Ізмаїлі та через Георгіївське гирло в Тульчі, які діяли одночасно. Більше того, на підставі сказаного В.Постернак зробив висновок, що “дотурецького Смила на території Измаила не існувало” (с. 41-42, 167), а всіх, хто має іншу точку зору, він відніс до числа ледь не “молдавських націоналістів” (с. 17).

Але тут виникла ситуація, коли письмові джерела увійшли в притиріччя з археологічними. Так, у 2007 році, в ході польових робіт Ізмаїльської експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом автора цих слів, в середині фортеці, на річковому пляжі під уривчастим берегом Дуная була зібрана доволі значна колекція підйомних матеріалів, серед яких Г.Богуславський виділив 10 фрагментів ранньознікської червоноглиняної кераміки стилю “Мілет” (з характерним розписом кобальтом), які можна впевнено датувати XV ст. [3, с.244]. Як бачимо, ці дані свідчать про наявність в той час біля переправи якогось населеного пункту, хоча про етнічний склад його мешканців говорити не доводиться.

Що стосується часу виникнення в Ізмаїлі першої османської фортеці (скоріше якихось регулярних укріплень), то автор книги по суті підтримав точку зору І.Кіртоаге, який вважав, що вона існувала тут з 1590 р., а також навів на її підтримку цікаві додаткові матеріали.

У невеликій 3 главі В.Постернак описав межі і територіальний склад каза (каділику) Ісмаїл Гечіді, яка з 1621 р. ділилася на два нахії – Ізмаїльське та Ренійське. Тут же він процитував документ 1589 року з переліком його населених пунктів – 34 мусульманських та 21 християнського, причому серед останніх абсолютно переважають молдавські поселення.

Більшу частину книги займає 4 глава, присвячена різнобічній характеристиці міста і фортеці Ізмаїл до часу включення їх до складу Російської імперії у 1809 р. Як зазначалось вище, вона складається з п'яти нерівнозначних та різновеликих частин. З них найбільш цінною є перша, присвячена топографії та фортифікації міста. В ній, на базі значної кількості письмових та картографічних джерел доволі детально описаний процес забудови території та історія зведення оборонних споруд, хоча ілюстрації у вигляді планів занадто дрібномасштабні і майже не читаються.

З окремих будівель, позначених на планах XVIII ст., автор звернув увагу на розташований біля мечеті на березі Дуная караван-сарай, який росіяни частіше називали *ханом* або *біржею* (рідше “магазин” – складом). Судячи з плану 1772 р. на той час ця двоповерхова споруда вже не використовувалась за призначенням і, на думку В.Постернака, була облаштована під так званий “замок кадія”, в якому “засереджувалось управління містом кадієм та мутаваллі” (с. 70). На жаль, автор рецензуємої книги проігнорував дані археологічних розкопок 2007 року, в результаті яких був виявлений фундамент мінарету існуючої досі будівлі мечеті пророка Муххамеда (найстарішого храму міста), а на підставі іконографічних та картографічних матеріалів доведено, що ця споруда та караван-сарай, скоріше за все, були збудовані наприкінці XVI ст. як єдиний архітектурний ансамбль [3, с.259–266, рис. 9-14].

До речі, у наведеному в книзі фрагменті путівних заміток барона Б.Кампенгаузена 1790 року детально описана саме ця мечеть “з чотирма колонами дорічного стилю з сірого мармуру”, хоча очевидець і датував її неввірно 1774 роком та значно перебільшив кількість ізмаїльських мечетей, нарахувавши їх аж 17 (с.165-166).

Що стосується фортифікації Ізмаїлу, то її історія до 1809 року викладена доволі детально. Більше того, заслугою автора є те, що він віднайшов, згрупував та оприлюднив документи про недостатньо відоме будівництво фортеці у 1782-1784 рр. Воно велось “під наглядом одного французького інженера” (с. 76) і це не був А.Ж. де Лафітт-Клаве, оскільки в той час він ще не прибув до Османської імперії, а у Ізмаїл вперше відвідав тільки навесні 1787 р. їдучи з Константинополя до Очакова [2, с.6–10; 4].

Тут доречно сказати про те, що у рецензованій книзі републіковане зображення будівельної плити (с.44, прил.2), яка розташовувалась на одному з “верків фортеці”, була змальована підполковником російської армії А.Літовим у 1819 р. (РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 4. – Спр. 10064) та вперше опублікована М. Шлапак¹. На ній була мусульманська дата 1196 р., що відповідає 1782-1783 рр. від Р.Х. [5, р.7, fig.1] і гарно співвідноситься з означеним будівельним періодом. Щоправда, В.Постернак, неввірно прочитав цю дату (як 1197 рік), що, однак, не завадило йому вписати в подальшу історію фортеці ще декілька цікавих сторінок та фактів. Так, у 1787-1788 роках її будівництво поновилося, крім того, фортецю з різних боків посилювали палісадами з кількох тисяч паль.

Декілька місяців тому автор рецензії описав та проаналізував діяльність у Північно-Західному Причорномор'ї в 1793-1797 рр. французького інженера Ф.Кауффера, зокрема його роль у реконструкції Ізмаїльської фортеці. В ході написання відповідної статті з'ясувалось, що у 1792 році Порто доручила відновити її двом англійським військовим інженерам – Джорджу Фредерику Кехлеру і Джону Спенсеру Сміту, хоча опис цих робіт відсутній. Що стосується Ф.Кауффера, то майже всі його проекти щодо Ізмаїлу датовані 1797 роком, частина їх ніколи не була виконана, а безпосередніми виконавцями робіт (біна-еміні – ?) у 1796 р. джерела називають двох турків Решид-бея та Хаджи лиман бея [6].

Так от, за версією В.Постернака хід подій в означені роки виглядав дещо інакше. Так, він взагалі не згадав двох іноземців, але виявив ще одного фігуранта – навернутого в іслам англійця Селима Ефенді (Baily Ingiliz Selim), який керував відновленням фортеці з осені 1792 до березня 1795 рр. (с.90,92). Підкреслю, що ці факти протирічать точці зору А.Красножона, який датував це будівництво 1792-1794 рр., причому задля цього навіть неввірно перевів ісламську дату 1209 р. (має бути 1794/1795 рр.), яка вирізьблена на чотирьох однакових

¹ Верк (нім. Werk – споруда, укріплення) – окреме укріплення, що входить до складу фортечних споруд і спроможне оборонятися самостійно. Тобто, це означає, що даний предмет міг бути встановлений і не на одному з bastionів Ізмаїлу, як чомусь вважає М. Шлапак [5, р.7].

мармурових плитах із зображенням знака тугри і текстом: “Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл” (були прикріплені над воротами фортеці) [7, с.107-108].

Правоту В.Постернака підтверджує і той факт, що саме з березня-квітня 1795 р. посилення дунайських фортець, передусім Кілії, було доручено Ф.Кауфферу [6]. До нового масштабного будівництва в Ізмаїлі за деякими з його проєктів руки у турків дійшли тільки у 1798 році, коли інженер вже поїхав до Константинополя, але важливо, що воно могло тривати до самого початку війни 1806 р. (с.93-97). Між іншим, такий будівельний епізод можна співставити з новим етапом відновлення Аккерманської фортеці, коли в 1800 р. були “перероблені вали і бастиони кам'яних стін Білгорода за допомогою молдавського господаря Костянтина Іпсіланти” [8].

Наступна частина 4 глави, присвячена економії Ізмаїлу, починається з характеристики шляхів, на перетині яких він виник та досягнув свого максимального розвитку. При цьому, описуючи дорогу Добруджею до Тульчі, автор чомусь раптом звернув увагу на те, що вона використовувалась ще за часів Римської імперії (с.98). Оскільки рецензуєма книга всеж-таки присвячена Ізмаїлу, не можу не сказати про те, що у південно-західному куті його фортеці (приблизно від будівлі мечеті до долини балки Броської) давно відомі залишки давньоримського поселення або укріплення, на місці якого знайдені уламок мармурової плити з написом, монети, фрагменти амфор тощо, датовані I-IV ст. від Р.Х. [3, с.259; 9, с.117]. Крім того, тут же траплялись візантійські монети VI та XI ст. [10, с.352].

Третя частина тієї ж глави описує власне переправу та пошту Ізмаїла. Хоча вона є дуже невеликою за обсягом, в ній зібрані цінні та цікаві матеріали, переважно шляхові щоденники різних подорожуючих іноземців. Для ілюстрації цих матеріалів, зокрема шляху між Тульчинською та Ізмаїльською переправами (див. вище) автор навів фрагмент карти “Plan de l'Attaque du Retranchement, du Camp, et de la Flotte des Turcs par le Gal. Weisman, près de Tultschi, le 30 Juin 1771” (гравіював P.F.Tardieu), який входить до атласу Ле Клерка (Le Clerc Nicolas-Gabriel) “Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne”, виданого в Парижі у 1783 р. (с.198, прил.6).

Однак ділянка дунайської заплави, що нас цікавить, була набагато краще зображена військовими топографами на оригіналі цього документу – “Плане сражения при Тульче между русскими и турецкими войсками во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг. [в июне 1771 г.]” (малював підполковник Штрікер), надрукованом Географічним департаментом Академії наук в Санкт-Петербурзі у 1770-х рр. Цей план має достатньо крупний масштаб (1 верста в дюймі = 1 : 42 000) і на ньому чітко видно місце переправи в Ізмаїлі біля мечеті, дорога до Тульчі вздовж стариці Дунаю, а також такі елементи рельєфу як “Болотный остров, подверженный наводнениям при прибылой воде” та “виноградные сады, по которым во время прибылой воды река разливается”.

Що стосується інших підрозділів 4 глави книги, то в мене до їх змісту немає принципових зауважень та доповнень. Щоправда, при всьому бажанні не можу не помітити, що в частині “Релігійні процеси” чомусь відсутня інформація про вірменську церкву Св. Богородиці, що була 1763 року “відновлена від основи” в середині прибережної частини Ізмаїльської фортеці, на фундаменті якою пізніше збудували існуючий донині Свято-Успенський храм [7].

Оцінюючи висновки (с.167-172), зауважу, що в цілому вони майже в повному обсязі відображають основний зміст монографії “Ізмаїл Гечиді” і відповідно різні аспекти історії Ізмаїлу та його околиць у XVI – на початку XIX ст., хоча такі безапеляційні тези, як “дотурецького Сміла на території Ізмаїла не існувало” та “Ізмаїл має мусульманський початок” (с.167), як було показано вище, не можна вважати остаточно доведеними істинами.

Так чи інакше, не дивлячись на наявність низки помилок та недоробок, можу з повним правом констатувати, що історіографія Північно-Західного Причорномор'я поповнилась актуальною, цікавою і доволі цільною монографічною працею, основою на широкій та різноманітній фактологічній базі, а ряди переважно підстаркуватих істориків регіону – новим молодим автором, який вже проявив себе як наполегливий, скрупульозний та самостійний дослідник, якому хочеться від щирого серця побажати вдалої і прямої наукової дороги та любові до рідного краю.

Джерела та література

1. Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю / І. В. Сапожников. – Іллічівськ, 1998. – 72 с.
2. Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років / І. В. Сапожников. – Іллічівськ: Елтон-2, 1999. – 84 с.
3. Сапожников І. В. Здание мечети пророка Муххамеда в Измаиле: новые факты и интерпретации / И. В. Сапожников // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 2009. – Вып. 9. – С. 243 – 268.
4. Сапожников И. В. Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах / И. В. Сапожников // Stratum plus. – 2001-2002. - № 5. – С. 493 – 502.
5. Şlapac M. Dervişi din cetatea Ismailului / M. Şlapac // Literatura şi arta. – 2015. – № 14. – P. 7.
6. Сапожников И. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х гг. / И. Сапожников // Tyragetia (s.n.). – 2016. – Vol. X [XXV]. – № 1 (друкується).
7. Красножон А. Исторична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. / А.Красножон // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 107 – 110.
8. Шлапак М. Бастионная крепость Белгорода-Днестровского / М. Шлапак // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 15. – Київ, 2006. – С. 170 – 175.
9. Паламарчук С.В. Древние и средневековые поселения на территории Измаила и его окрестностей / С.В. Паламарчук // Суворовские чтения. – Вып. 4-5. – Измаил, 2007. – С. 114 – 119.
10. Красножон И. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии / И. Сапожников // Tyragetia (s.n.). – 2013. – Vol. VII [XXII]. – № 1. – С. 345 – 354.

І. В. Сапожников